

Bíráói vélemény

Benczes Réka „Rhyme over Reason: Phonological motivation in English”
című MTA doktori értekezéséről (2019., 147 oldal + függelék)

1. Általános értékelés

Benczes Réka értekezése a nemzetközi nyelvész közösség figyelmére számot tartó, fontos munka, amely a tágan értett angol szóképzlet (az idiómákat, közmondásokat stb. is magában foglaló tanult forma-jelentés párok készlete) területén vizsgálja a fonológiai motiváció szerepét, tekintettel mind a forma és jelentés, mind a forma és forma közötti motivált kapcsolatokra. Fő érdeme számomra az, hogy számos részterület szakirodalmi eredményeit integrálva és kognitív nyelvészeti nézőpontból továbbgondolva fejt ki és tesz vonzóvá – vagy legalábbis alapos megfontolásra érdemessé – egy a 20. század meghatározó nézeteivel szembenálló, a nyelvi jel önkényességét relativizáló álláspontot.

A munka elméleti háttérét tehát a kognitív nyelvészet alapelvei adják, és eredményei, az adatok elemzése, értékelése is ehhez az irányzathoz csatolhatók vissza (de elgondolkodásra készíthetik más irányzatok képviselőit is). A nyelv nem a beszélőkről leválasztott elvont formális rendszerként, hanem „társas, kulturális és esztétikai kontextusaiban” értelmeződik (Sherzer 2002: 15, idézet a 122. oldalon,¹ ford. I.A.), így előtérbe kerülnek a jelentés pragmatikai vonatkozásai és a mindennapi nyelvhasználatot is jellemző (újító) kreativitás, illetve poétikusság. A megközelítés nem diszkrétan elkülönülő kategóriákkal és kivétel nélküli szabályokkal, hanem prototípushatásokkal, kontinuumelvel, probabilsztikusan érvényesülő mintázatokkal számol; a magyarázatok nem predikcióra, hanem motivációra törekednek (vö. Cuyckens et al. 2003, Langacker 2008: 88). Ezzel összefüggésben a munka érdemei elsősorban a kognitív nyelvészet elméleti és módszertani háttérfeltevéseit elfogadják számára lehetnek nyilvánvalók.

A mű Benczes Réka jellemzése szerint „inkább elméleti, mintsem leíró természetű” (13.o.). Új, nagyszabású empirikus kutatásról a szerző nem számol be, ehelyett a szakirodalom (benne saját korábbi munkáinak) eredményeit szintetizálja a hangszimbolika, a hangutánzó szavak, valamint a rímet és/vagy alliterációt tartalmazó lexikai mintázatok területén – magyarázó elvként gyakran felhasználva a kognitív nyelvészet metafora- és metonímiaértelmezését is. A részterületek összekapcsolását a fonológiai motiváció fogalmán keresztül végzi el. Miközben a szintézisre törekvés, az átfogó elv alkalmazása valóban a munka elméleti jellegét erősíti, a munka szinte mindvégig adatközpontú marad. A példák jelentős része a szakirodalomból, más részük saját gyűjtésből származik, a mikroelemzések árnyaltak és meggyőzőek (ha elfogadjuk azt a kognitív nyelvészeti nézetet, hogy egy magyarázatnak nem szükséges a predikció igényével fellépnie). Bár történik hivatkozás Fónagy Iván munkáira, talán nagyobb mértékben is lehetett volna építeni ezekre a hangszimbolika területén.

Benyomásom szerint a szerzőnek nem hangsúlyos célja az elméleti modellalkotás; a jakobsoni modell módosítására tett javaslata a mű végén kissé függelékszerűen hat (a dolgozat 1. és 123. oldala között a szerző nem hivatkozik Jakobsonra). Ugyanakkor a mikroelemzések mögött egy koherens nyelvelméleti megközelítés áll, és számos ponton egyértelmű, hogy a feltárt összefüggéseknek alapvető nyelvelméleti hozadékaik vannak. Erre példa többek között a szavak morfémaakra „darabolását” (az építőkocka-modellt) problematizáló 3. fejezet, amelyben a fonológiai elemzés a szóalakok közötti szemantikai és fonológiai kapcsolatok döntő szerepére, a

1 A megadott oldalszámok a mű elektronikus kéziratára vonatkoznak.

morfológiai szerkezet emergens mivoltára mutat rá, egy Bybee-féle hálózatos morfológiamodelt támogatva (vö. különösen a 84. oldalon szereplő ábrát).

Ami a mű hasznosíthatóságát illeti, miközben az értekezés alapos kognitív nyelvészeti kutatómunka eredménye, és érdemi megfontolásra, kisebb-nagyobb szemléletváltásra készítheti más irányzatok képviselőit is, különösen alkalmasnak tűnik arra, hogy világszerte felsőoktatási tananyagként szolgáljon – nem véletlen, hogy a Cambridge University Press meg is jelentette. Ezt a felhasználást erősíti a számtalan szakirodalmi forrás (köztük sok nehezen hozzáférhető munka) értő feldolgozása, egységes narratívába foglalása, az értekezés nyelvezete és retorikája. A mű elsősorban meglévő eredmények szintézisével, továbbgondolásával tűnik ki, fő érdeme és újdonsága megítélésem szerint magában a narratívába foglalásban áll, ami egy tudomány fejlődésének fontos állomása. Mindemellett az alábbiakban kitérek a szerző által újnak tekintett eredményekre (2.), majd a bírálatot megjegyzések és kérdések zárják (3., 4.).

2. Új eredmények

A disszertáció téziseinek az új tudományos eredményeket tárgyaló része többek között az alábbi kulcsmondatokat tartalmazza:

1. „Az ún. poétikai funkció egyáltalán nem deviáns vagy szokatlan, és távolról sem csak a költői nyelv sajátossága, hanem a mindennapi nyelvhasználat része.”
2. „Ebből adódóan a jakobsoni nyelvi funkciók modelljét módosítani szükséges [...]. Eszerint a poétikai funkció, amely a közleményre irányul, áll a kommunikációs folyamat középpontjában. Nem csupán a hat nyelvi funkció egyike, hanem magában foglalja a referenciális, a fatikus és a metanyelvi funkciókat is.”
3. „Mindez azt is jelenti, hogy módosítani szükséges a poétikai funkció eredeti, jakobsoni jelentését is (miszerint a poétikai funkció nem képes önmagán túlmutatni). A poétikai funkció ettől sokkal több: maga a közlemény jelentést hordoz és befolyással bír arra, hogy miként gondolkodunk a nyelvről, hogyan sajátítjuk el és miként használjuk.”
4. „A fonológiai motiváció központi szerepének kihangsúlyozása változtatásokat indokol az általános nyelvelméletben is. [...] Alapos indokkal ajánlható, hogy a morfológiai kutatások kitérjenek azokra a jelenségekre is, amelyek nem szükségszerűen produktívak és szabályalapúak, és amelyek nem illeszkednek szigorú morfológiai definíciókba vagy kategóriákba. A kötetben Schmid (2011) alapján a morfológia (és a morféma, mint kategória) prototípus-alapú megközelítését javaslom, ami kiterjeszhető olyan szavakra is, amelyeknek alkotóelemei a forma és jelentés közötti kapcsolat kevésbé egyértelmű manifesztációi – ezek közé sorolhatók a hangszimbolikán és hangfestésen alapuló szavak, a hangutánzó szavak, a szóösszevonások, a rímelő összetételek vagy az ablautváltakozáson alapuló ikerszavak.”
5. „A fonesztémák, a hangutánzó szavak vagy a rímelő szóösszetételek mind jelentést hordoznak csupán a hangzásuk által, azért, mert a hangalakhoz – asszociáció útján – jelentést párosítunk. Ezek az asszociációk a nyelvi tudás részévé válnak, és ekképpen a nyelvi leírás részét kell, hogy képezzék.”

A fentiek közül az 1., a 4. és az 5. megállapítás nem tűnik gyökeresen új eredménynek, inkább a kognitív nyelvészet szemléletének megfelelő, más (többek között a szerző által hivatkozott) munkákban is kifejtett vagy implikált nézet. Ugyanakkor mivel e nézetek szembenállnak más felfogásokkal, és átfogó tárgyalást kapnak egy szintézis keretében, a műnek fontos szerepe lehet azáltal, hogy az elméleti dilemmát bemutatja és részletesen érvel az egyik álláspont mellett.

A 2. és a 3. megállapítás új. Ugyanakkor az 1. és a 2. pont között mintha lennének kifejtetlenül maradt lépések. Kérdésként vetődhet fel továbbá, hogy kognitív nyelvészeti keretben érdemes-e egyáltalán a kommunikáció jakobsoni modelljét alapul venni (és egyes vonatkozásaiban módosítani). Tolcsvai Nagy (2020) amellett érvel, hogy jobb gyökeresen szakítani ezzel a szerinte kibernetikai természetű modellel, és helyette a közös figyelmi jelenet fogalmán alapuló megközelítést alkalmazni (l. alább a 4. pontban).

Szintén részletesebb kifejtést érdemelne, hogy a poétikai funkció (ha mégoly központi és mindent átható is a szerző szerint) hogyan képes magában foglalni („subsume”, 123.o.) a referenciális, a fatikus és a metanyelvi funkciókat.

3. Kisebb megjegyzések

46.o. A szerző Langackerhez kapcsolódva arra tesz javaslatot, hogy az angol főnév sémája a fonológiai póluson is tartalmazzon specifikus információt, mégpedig azt, hogy a hátul képzett magánhangzók preferáltak e szóosztály esetében: „the phonological pole could specify the preference for back vowels (in the case of nouns), and the modified schema would thus look as follows: [[THING]/[...(C) back V C...]]”.

Mivel azonban a séma a langackeri értelmezésben egy kategória összes példányának közös, elvont tulajdonságait tartalmazza (l. Langacker 2008: 17), egy preferencia vagy tendencia nézetem szerint nem elegendő ahhoz, hogy az adott tulajdonság a séma része legyen.

84.o. „it is impossible to determine what the source words were for *Brexit* – whether language users blended together *British* and *exit* or *Britain* and *exit*”

Célszerű lehet a langackeri megközelítést követni, amely szerint egy kompozitumszerkezet komponensei nem építőkövek, hanem inkább csak motiválják a kompozitumszerkezetet (l. Langacker 2008: 164), a többszörös motiváltság pedig nem jelent problémát.

101.o. „As discussed in Ogden and Richards (1923: 239), language can be used for 1) referential purposes, where the main function is "the symbolization and truth of the references"; and 2) evocative purposes, where "the essential consideration is the character of the attitude aroused".”

Nem vagyok benne biztos, hogy kognitív nyelvészeti nézőpontból szerencsés ez a szembeállítás, illetve az, ha a nyelv egyik funkcióját az igazság fogalmához kötjük, vö. Fillmore-nál a T-Semantics (semantics of truth) és a U-Semantics (semantics of understanding) megkülönböztetését (Fillmore 1985). Véleményem szerint jobban jelezni kellene – itt és más esetekben is –, amikor egy idézetben érvényesülő szemlélet eltér a dolgozat megközelítésmódjától, elméleti háttérétől.

4. Kérdések

Tolcsvai Nagy (2020) a kommunikáció jakobsoni modelljével kapcsolatban problematikusnak tartja, hogy a modell „statikus, mert elkülöníti a két beszélőtársat egymástól, nem vesz tudomást a kommunikáció időben történő jellegéről. Ez a modell alapvetően egyirányú, mert csak a beszélőt tekinti aktívnak, a hallgatót passzívként állítja, ennek kommunikációs cselekvését csak a válaszban tételezi”. Mint írja, „a statikussal szembeállítandó a dinamikus felfogás, amely a beszélőtársak aktív részvételét hangsúlyozza, az időben lezajló közös figyelemirányítást és a közös megértést, melynek során a hallgató is cselekszik, mert mentális erőfeszítést tesz a befogadás érdekében. A beszélő nem átadja az ismeretet (az nála is megmarad), hanem hallgatójának figyelmét arra irányítja, amivel ő is

foglalkozik mentálisan, és ebben a közös fókuszálásban, a közös jelentésképzésben kapcsolódik össze két elme, két személy, önreflexíven is.”²

Tolcsvai Nagy (2020) szerint „Jakobson modellje végső soron a kibernetika korszakának terméke, annak a korszaknak, amely az első működő számítógépek megjelenésével hirtelen mindent a gépi működés információtovábbítási folyamataihoz kezdett mérni”. A kommunikáció sajátosan humán nézőpontból való megközelítéséhez Terestyéni Tamás alábbi gondolatát ajánlja kiindulópontként: „a kommunikáció az emberek közötti együttműködés, a kölcsönös megértés, az egymásra találás, a megegyezés terméke. Legmélyebb alapjaiban maga is együttműködés, és egyúttal minden más természetű együttműködés elengedhetetlen tartozéka, kovácsa, elősegítője” (Terestyéni 2006: 14, idézi Tolcsvai Nagy 2020).³

Kérdéseim a következők:

1. Egyetért-e a szerző a jakobsoni modell Tolcsvai Nagy Gábor-féle kritikájával?
2. Ha igen, akkor az értekezés szövegéhez és a 125. oldalon szereplő 7.2. ábrához képest milyen módosítást tart szükségesnek a kommunikáció modelljében és a poétikai funkció értelmezésében?

A művet a nemzetközi nyelvészközösség figyelmére számot tartó, szemléletformáló hatású, fontos munkának tartom, ezért nyilvános vitára bocsátását fenntartások nélkül támogatom.

Hivatkozások

- Cuyckens, Hubert – T. Berg – R. Dirven – K.-U. Panther (eds.) 2003. *Motivation in language: Studies in honour of Günter Radden*. Amsterdam: John Benjamins.
- Fillmore, Charles J. 1985. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica* 6(2): 222–254.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ogden, C. K. – A. I. Richards. 1923. *The meaning of meaning*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Sherzer, Joel 2002. *Speech play and verbal art*. Austin, TX: University of Texas.
- Schmid, Hans-Jörg. 2011. *English morphology and word-formation. 2nd, revised and translated edition*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Terestyéni Tamás 2006. *Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az internetig*. Budapest: Typotex.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2020. Átadás vagy közös értelemképzés. Két kommunikációs modell az iskolában és a kultúrában. In: *PeLiKon 2018 konferenciakötet*. Eszterházy Károly Egyetem, Eger. Megjelenés előtt.

Imrényi András PhD

Isztambul, 2020. május 12.

2 Mivel megjelenés előtt álló műről van szó, az idézeteket oldalszám nélkül közlöm.

3 A Tolcsvai Nagy Gábor által javasolt megközelítéshez vö. Tátrai (2017)-et is.